

L B 93
1875

१७८८

शारंगधरसंहिता.

॥ प्रसिद्ध योगा मुनिभिः प्रयुक्ता ॥

॥ श्विकित्स कैर्ये बहुशोनु भूता ॥

॥ विधीयते शारंगधरेण तेषां ॥

॥ सु संग्रहः सज्जन रंजनाय. ॥

अर्थ—यस्मादि मुनीन्मे कथं कुर्युं अने वेदोन्मे शैग
उपर वारंवार औःपधी अजभावीने अनुभव भेणोयो. अवी
रीते ने विख्यात योगनो सुसंग्रह जन हितार्थ शारंगधर
आर्ध इपीन्मे संसकृत लाषामां ग्रंथ प्रसीद्ध कुर्यो.

शारंगधर संहिता.

शारंगधर आर्ध इपीन्मे त्रण अंडमां रयेतो वैदकनो ग्रंथ

तेनुं गुजरती लाशांतर

आवृती पेहेली वीलागोमां नकल पांचशो

अनावनार तथा वेचनार

इश्वरदाश लाय अरीवाणा मुंअछना कालकादेवीने रस्ते रामवाडी पसे
अुक वेचनार.

Registered according to Act XXV of 1867 and Right of
Translation Reserved

मुंअछ

आर्ध—मंडण छापमानामां जयशंकर सखेधरे छपी.

પ્રવેશક

શારંગ ધર સંહિતા નામે વૈદકનો ગ્રંથ મહાન શારંગ ધર રૂ-
પીએ અનુભવ મેળવીને સંસકૃત ભાષામાં શ્લોકોથી રચેલો છે, તેના ત્રણ
ખંડ કરેલા છે. પ્રથમ ખંડમાં રોગની ઉત્તપત્તિ અને તેના લક્ષણ ઇતિ-
યાદી છે. બીજા અને ત્રીજા ખંડમાં દરએક રોગ ઉપર ચુરણ, ઉકાળા,
રસાયણ, પાક ઇતિયાદી ઔષધી ખતાવેલી છે. એ ગ્રંથ દુન્યામાં સર્વે
ગ્રહસ્થાને ઘણા ઉપીચોગી અને વખાણવા લાયક છે; તેનું મુખ્ય કારણ
એ છે જે અંગ્રેજ દાક્ટરોથી કેટલાક રોગીને ક્ષમ્બેદા થતો નથી, ત્યારે
તે રોગી આખરે કંટાલીને અનુભવી દશી વૈદને પકડે છે. કેટલાક દશી
વૈદ પાશે એવા રોગી આબ્યાથી વખાણાએલા આ ગ્રંથના આધારે તે
રોગી ઉપર કૃતે પામે છે. એવી રીતે કેટલાક દાખલા ખનેલા છે.

દસ વરસની અગાઉ અંગ્રેજ વૈદકનો ફલાવો થવાથી દશી વૈદ
કને કેટલાએક ગ્રહસ્થા ધીકારતા હતા, તેમાંના કેટલાએકને ઘેર હાલ-
માં દશી વૈદકને પાછું માન મળવા લાગ્યું છે, એ મોહટી ખુશીની વાત
છે; કેમકે પ્રાચીન રૂપીઓએ હજારો ખાખદ ઉપર વખાણાએલા કેટ-
લાક ગ્રંથો કરેલા છે, તેની કોઈ ગ્રંથકર્તા સોધ ન કર્તા હતા, અને આ
ગ્રંથકર્તા ઉપર જ્યારે ક્રુરજ આવી પડી ત્યારે વૈદકના ખુસ્તકો તપાસતા
પ્રાચીન ગ્રંથો જોઈને સતોષ ઉપજાએ છે; કે આ ગ્રંથનો ગુજરાતી ભા-
ષામાં તરજુમો થાયતો સર્વે ગ્રંહસ્થાને ઉપીચોગી થઈ પડે.

દુન્યામાં દુઃખદાયક રોગથી છુટેલો કોઈજ ભાગ્યશાલી હુસે કે તેની
ઉમરમાં રોગી ન થયો હોય, એટલુજ નહીં પણ સર્વે ગ્રહસ્થાને ભલા-
મણ કરીએચ કે આ નામીચું વૈદકનું ખુસ્તક પાતાના રેહકાણમાં રાખી
પોતે, સ્ત્રીઓ, ખાળકોએ વાંચવું જોઈએ, તેથી હરએક રોગ ઉત્તપન
થતોજ અટકાવી શકે. હરએક થતો રોગ પ્રથમ અટકી પડ્યો નહીંતો,
તે રોગ વધીને શરીરને ઇજા કરે છે.

પ્રવેશક.

માટે આ ગ્રંથ દરએક ચહુકતા અંકમાં પ્રસીધ થશે, તેના દર એક અંકની કીંમત બે આના રાખેલી છે તેનુ કારણ એ છે કે સસ્તી કીંમતના અંક હોયતો આ પુસ્તક ખરીદવાને સરવે ગ્રહસ્થાને બની આ વે. એના સરવે અંકો જે ગ્રહસ્થાને લેવા હાય તેવાએ છપાતા અંકના બબેઆના અગાઉથી મોકલી આપવા તથા દશાવર ખાતેના જે ગ્રહસ્થાને આ અંક ખરીદવા હોયતો પોશ્ટેજનો દર અંકે એક આના વધારે મોકલવો.

આ ગ્રંથમાં ઐાષધનું વજન કરવાને વજનોના અને ઐાષત્રીના નામે સંસકૃત ભાષામાં છે માટે તેના ગુજરાતી નામે જેટલા મળી આવશે તેટલા લખાશે અગર જે નામે ગુજરાતીમાં નહી મળી આવે તે મરાઠી કે સંસકૃત બાણવા.

૯૦ લા ૦

શારંગધર સંહિતા.

અંક પહેલો.

॥ હેત્વાદિ રૂપાકૃતિ સાત્મ્ય જાતિ ॥

॥ ભેદૈઃ સમીક્ષ્યાતુર સર્વ રોગાન્ ॥

॥ ચિકિત્સિતં કર્ષણ વૃહ્ણાશ્ચ ॥

॥ કુર્વીત વૈદ્યો વિધિવત્સયોગૈઃ ॥

અર્થ ૧ હેતુ, ૨ આદીરૂપ, ૩ આકૃતિ, ૪ સાત્મ્ય, ૫ જાતિ. એવી રીતે રોગીના સંપૂર્ણ રોગનો ભેદ જાણવા માટે વૈદે પુરતી રીતે શાસ્ત્રની મદત લેવી. ઉપજા પાંચ ઉપરાંત પ્રવૃત્ત્ય વાયુ વધીને તેના ૬ કર્ષણ રૂપચિ ક્રિતસા, અને ૭ અતિ ક્ષીણ દોષોની વૃહ્ણ રૂપની ચિકિતસા એ સાતે લક્ષણ તપાસવાં.

૧ હેતુ. એટલે ઇચ્છાથી જે રોગ થાયછે તેનું નામ હેતુ અથવા નિદાન કહેછે. ૨ જ્યુ આદીરૂપ. એટલે રોગ થવાની અગાઉ અગાશા, શરીરને દુખાવો, અરુચિ ઇત્યાદિ લક્ષણ થાયછે, તેનું નામ આદીરૂપ અથવા પૂર્વરૂપ. ૩ આકૃતિ. એટલે રોગ ઉત્પન્ન થવાની અગાઉ તૃષ્ણા, મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, નિદ્રાનો નાશ ઇતિયાદીક લક્ષણ થાયતો તેનું નામ આકૃતિ અથવા રૂપ કહેછે. ૪ સાત્મ્ય. એટલે ઐષધ, અનવિહારનો ઉપયોગ કરવાથી રોગી ને સૂખ પ્રાપ્ત થાય તેને સાત્મ્ય અથવા ઉપસ્થ કહેછે. ૫ જાતિ. જે કારણથી દુષીત વાયુ, દ્યન્યતમ દોષ દુષ્ટ થઈને ઉરધ્વોધર તિરયક એટલે દુષીટ વાયુ, કોઠામાં ઉપર દોડીને રોગની ઉત્પત્તી થઈ તો, તે કારણથી દુષ્ટ દોષ અથવા દોડતો દુષ્ટવાયુ રોગની ઉત્પત્તી કરનાર સાધારણ હોય તોપણ તેનું નામ આનું પૂર્વિક માન, જાતિ, સંપ્રાપ્તિ કહેછે. ૬ કર્ષણરૂપ. શરીરમાં વાયુનો દોષ વધવાથી, તે ઉપર ઐષધ કરીને હલકો કરવો તેને કર્ષણરૂપ કહેછે. ૭ અતિક્ષીણ દોષોથી વૃહ્ણરૂપ. એટલે શરીર રોગથી અતીક્ષીણ થયો હોય તે અથવા શરીર ગેળાઈ ગયેલા.

॥ यदौष धंतु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥

॥ तस्मान्नै वस योगोहि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ॥

અર્થ પ્રયોગમાં એટલે હરયેક કુવાત, ચુરણ, ગોલીઓ કે, માંત્રામાં પ્રથમ ઓષડનું નામ જે લખેલું હોય તે પ્રથમ નામે તે ઓષડનો પ્રયોગ ઓલખાવશે. જેમકે કોહલા પાકમાં ધણુક વગાણા આવેછે, તોપણ તેમાં પ્રથમ નામ કોહલાનું લખેલું હોયછે માટે કોહલા પાકને નામે ઓલખાય તથા રાસનાદી કુવાતમાં કેટલીક વસ્તુ આવેછે તોપણ પ્રથમ રાસનાનું નામ હોયછે માટે તેને રાસનાદી કુવાત કહેછે.

ઓષડ ખાવાનો નિયમ તથા તેનો વીચાર.

સર્વે માણસને એક સરખે વજનને ઓષડ આપવું નથી, કેમકે સર્વે દેશની રૂત, શરીરના બાંધા એક સરખા નથી. માટે રૂત, હવા, વખત હરયેક માણસની જથરાવગનીનું બળ, પ્રકૃતી, દોષ, દેશ, તેનો વીચાર કરીને હરયેક માણસને ઓષડ આપવું તથા હરએક ઓષડની મેળવણીમાં લખેલું હરએક ઓષડનો ગુણ બાધીને વધારનાર હોયતો તે કાઢી નાખવું. અગર એકાદ ઓષડ રોગીના દુખને ઘટાડનાર હોયતો, તે વેદે પોતાની બુદ્ધીથી મેળવણીમાં તે ન લખેલું હોયતો તે વધારવું.

કલીંગ ભાષાથી ઓષડના નીયમ.

કલીયુગમાં એટલે હાલના વખતમાં માણસોની મંદગતી અને ઠીગણા, તથા બળહીણ થયેલાછે તેથી હાલના વખતમાં માણસોની શક્તી પ્રમાણે હરએક ઓષડનું વજન રાખવું.

ઓષડ વાપરવાનો વીચાર.

હરએક ઓષડમાં મેળવવાને હરએક કાસ્ટાદીક ઓષડ નવું વાપરવું પણ વાવડીગ, પીપર, ગોળ, ધાણા, મધ, ઘી, એ છ જથુસ ઓષડમાં મેળવવાં હોયતો જુના વાપરવાં. તથા ગરોળ, કુડાની જાલ, અડલશો, કોહણ, ચતાવરી, આસખ, કોરાટ, એટલે કાટારખા, વરીઆળી, ચાંદવેલ, એ નવ જથુસો કીલી વાપરવી પણ કીલી ન મળે તો શુક્રી પણ નવી વાપરવી. તેનું વજન લખ્યા પ્રમાણે કીલી કે શુક્રાંતું એકસરખું લેવું. કીલી હોયતો તેનો

શુભ વધારે જાણવો. ઉપર લખેલી નવ અને છ વસતું ઉપરાંત જે જાણસો ઓપડમાં મળવવી હોય, તે જાણસો સુકી મળે તો તે નથી લેવી.

હરએક કુવાત, ચુરણ, મોલી કે માંત્રા ખાવાને વખત લખેલાં ન હોય તે ઓપડ પ્રાતસકાલે ખાવું. જે ઓપડનું અંગ કહેલું ન હોય તેના મુલી આ લેવા, જે ઓપડનું વજન જુદુ જુદુ કહેલું ન હોય તે સંભાગે લેવું. જે ઓપડ ખનાવવાનું વાશણુ કહેલું ન હોય તે મટોડીના વાશણુમાં ખનાવવું, અને રાખવું. હરએક ઓપડનું નામ જે વખત લખેલું હોય તે જેવડું વજને લેવું.

ચુરણમાં કે ધી, તેલમાં નાખવાને અંદન લખેલું હોય તો સર્કેદ શુખડ વાપરવું. ઊકાલામાં કે લેપમાં અંદન લખેલું હોય તો લાલઅંદન રતાનજી લી વાપરવી; પણ લોહી ઉકાલાથી માથું દુખવું હોય તો, શુખડને પાણીમાં ધશીને માથે હજમત કરાવીને લેપ કરવો.

ચુરણ જે મહીના પછી ગુણુ કરવું નથી, ગોલીઓ, પાક એક વરસે નીરવીર્ય થાયછે. જે ઓપડ તેજ અથવા ધીમાં ખનાવેલું હોય તે ચાર મહીને નીરવીર્ય થાયછે. સખ ધાતુની હરએક ભશ્મ; અથવા રસાયનની વસ્તુ શરસ ખનાવટની હોય તો, તે જેમ જુની તેમ વધારે ફાયદો કરે છે.

ઓપડ લાવવાનો પ્રકાર.

હરએક વન્સપત્તીઓના ઓપડ વીથે—વીઘાદ્રી પર્વત ઉપર સૂર્યના કીરણ વધારે તપેછે, તેથી તે જગ્યામાં થયેલી વન્સપત્તી (ઉપણુ) ગર્ભ ખાશીયત ધરાવેછે. હિમાલય પર્વત ઉપર સૂર્યના કીરણ જુજ તપેછે અને તે જગ્યાએ સીતલતા હોયછે, માટે તે જગ્યાની વન્સપત્તી સીતળ ખાશીયતની થાયછે. તે પ્રમાણે હરએક જમીનનો ગુણુ સીતળ કે ગર્ભ હોય તેમાં થયેલી વન્સપત્તીના ઓપડમાં તેની ખાશીઅત થાયછે. આશો, કારતક મહીનામાં સર્વે વન્સપત્તી લીલી અને રસ ભરેલી હોયછે, માટે એ જેહુ મહીનામાં સર્વે વન્સપત્તીના ઓપડો લાવી મુકવાં; પણ ધાળ યનાર કે ઉલટી યનાર વન્સપત્તીના ઓપડો લાવવાં હોય તો, વૈશાખ કે જેઠ મહીનામાં લાવવાં. લીમડો, આંબો ઇતિયાદીવૃક્ષના મૂળ મોહટાં થાયછે, તેના મળની અંતર છાલ લેવી. શીંગણી, ગોખર ઇતિયાદી વન્સપત્તીના મૂળ નાહાના હોયછે માટે તેના, મૂળ, ડાંખલી, પાંત્રા, ફુલ મુદાં લેવાં પણ કેટલાક વૈદનું મત એવુંછે, કે તેના ફક્ત મુળોઆજ લેવાં. વડ, ભીંડી, જાંબુ, આંબો, પીપલા ઇતિયાદી મોટાં

વૃક્ષની અંતરખાલ લેવી. ખીચ્ચો, ઝેર, આસાણા, મહવડા, ખાવળ, ઇતિ-
યાદીની અંતરખાલ મધિનો નાર લેવો. તમાલપત્ર, કુહવાર, નાગવેદ, ઇતિયા-
દીના પાંત્રા લેવાં. હરડા, ભેહડા, આમળા, સોપાચી, ખોર ઇતિયાદીના ફલ
લેવા. ધાવટી, પગસ, કેથુડા, યુલાખ ઇતિયાદીના કુલ લેવા. હરએક ધુવર,
આકડાનું ફલ લેવું.

इतिश्री दामोदरसुनु शारंगधरेण विरचितायां

सूत्रस्थाने प्रथम खंडे परिभाषाऽध्यायः ॥ १ ॥

અધ્યાય બીજો.

ઓષડ ખાવાનો વખત.

ઓષડ ખાવાના પાંચ વખત છે. તેમાં ૧ પ્રથમ શૂર્ય ઉદય થતી વ-
ખતે ઓષડ ખાવું તે. ૨ દીવસે ભોજન કરવાની એક કલાક અગા-
ઉ ખાવું તે બીજો વખત. ૩ દીવસના ભોજન ક્રીયા પછી ચાર કલાકે
ખાવું તે ત્રીજો વખત. ૪ સાંજના ભોજનની અગાઉ ખાવું તે ચોથો વ-
ખત. ૫ રાતરે સુતાની અગાઉ ખાવું તે પાંચમો વખત. ૬ હરએક
ઓષડનો અંગરસ કાહડેલો કે ચુરણ, આટણ, ઉકાલો, હીમ, હેતર, હોય તે
રાગીએ પ્રાતસકાળે ખાવું; કે પીવું. તે વીથે વધારે ખુલાસો.

પ્રથમ વખત.

પીત્ત, કફનો રોગ થયાથી પીત્તવાલાને રેચ અને કફવાલાને ઉલટીનું
ઓષડ પ્રાતસકાળે આપવું. વાતાદી દોષ એટલે વાયુનો કોપ થનાર મન-
બુદ્ધ માણસને (પત્તલી કરણ) એટલે તેને નખજો કરવાને મધપાણી ઇતિયા-
દી સનેહના ઓષડ પ્રાતસકાળે આપીને નખજો કરવો.

બીજો વખત.

(ચુરણ) સંબંધી વાયુ (ક્રુધ) બંધાયેલો હોયતો તે રોગીને દીવસના
ભોજનની અગાઉ ઓષડ આપવું; અગર અરુચી થઈ હોયતો નાના પ્રકા-
રના અનો તથા નાના પ્રકારે રુચી કરનાર સ્વાદીસ્ટ ચટણી કે ચુરખાની

સાથે ઓષડ આવું. નાભી સંબંધી વાયુ (કુંઘ) યદ્ય ભુખ મેશી ગર્હ હોયતો તેને ભુખ શાશી લાગે તેવું ઓષડ ભોજનની સંગ્રાથે આવું. આખાં શરીરે વાયુ વ્યાપીને (બ્યાન વાયુ) નો કોપ થયો હોયતો તેને ભોજન ક્રીલા પછી ઓષડ આવું. ઉચકી, હેડકી ઇતિયાદી (આક્ષેપ વાયુ કે કંપ વાયુ) નો કોપ થયો હોયતો ભોજનની અગાઉ અને પાછલ ઓષડ આવું.

તરીજો વખત.

કંઠ એટલે ગળા સંબંધી (ઉદાન વાયુ) નો કોપ યદ્યને શબ્દ ભંગાદીક રોગ થયો હોયતો, સાજના ભોજન કરતી વખતે પ્રથમ ધાના દીક ઝોરાકનો કોલીઓ આવો પછી એક કોલીઓ ધૂતા દીક ઓષડનો આવો, એવી રીતે ભોજન સાથે ઓષડ આવું, પણ જ (પહનું) પાણી સાથે ઓષડ મેળવીને કરેલું પહનું કે સરખત અથવા દુધમાં ઓષડ મેળવેલું હોયતો ચાર કોલીયા ધાના દીકનો ઝોરાક આધા પછી એક અમચો ઉપર લખેલા પહનું કે સરખત, અથવા દુધમાં મેળવેલા ઓષડનો પીવો, એવી રીતે ઝોરાકની વચમાં ઓષડ પેટમાં જાય તેવી રીતે આવું કે પીવું. રદ્ય કે છાતીમાં (પ્રાણુ વાયુ) નો કોપ થયો હોયતો ધણું કરીને સાજના ભોજન કરયા પછી એક કલાકે ઓષડ આવું.

ચોઠો વખત.

તૃષા, ઉલટી, હેડકી, શ્વાસ, વીષદોષ એટલા રોગવાલાએ વારંમવાર ઓષડ આવું. તેજ પ્રમાણે વારંમવાર અનાદીક કે ધીના ઝોરાક સાથે પણ ઓષડ આવું.

પાંચમો વખત.

(કરણ) રોગ એટલે કાનનો રોગ, આંખનો રોગ, મૂખ રોગ, નાકનો રોગ, ઇતિયાદીક (ઉધવં) એટલે ઉપલા રોગ વીણે અગર (પ્રવૃધ)

વાત્તાદી દોષ એટલે સરખ વ્યાપક વાયુના દોષે (અતીક્ષણ) દોષથી એટલે અતી રોગ વધીને નખળો, તવાઈ ગયેલા માણસને ખોરાક પાચન થવાનું ઓષડ રાત્રે સુતી વખતે ધાન્ય રહીત ખવાડવું.

ઔષધાદિકાંચે ઠાપીં રસાદિક પાંચ અવસ્થા આહેત તયાં દ્રવ્યે રસે ગુણે વીર્ય પિપાકઃ શક્તિ રેચ સં વેદન ક્રમા દેતાઃ પંચા વસ્થાઃ પ્રકીર્તિતાઃ

અર્થ—ઓષડમાં જુદી જુદી રીતે રસાદિક અવસ્થા પાંચ હોયછે. તેના શ્વરૂપ અને ઉત્તપતી.

રસજું શ્વરૂપ.

(મધુર) એટલે ગોળ, ધી, સાકર, ખાંડ. (આમળ) એટલે આંમલી, કોકમ, પીન્ડાઈ, લીંબુ, કૂળ હરયેક. (ક્ષાર) એટલે હરયેક નીમખ, સીંધાલુણુ ઇતિયાદી. (તીખટ) એટલે પીપર, મરચા, મરી. (કડું) એટલે કડવો લીંમડો ઇતિયાદી. (તુરટ) એટલે હીમજ ઇતિયાદી.

રસની ઉત્તપતી.

પૃથવી અને પાણીથી (મધુર) રસ થાયછે. પૃથવી અને અગ્ની એટલે શૂર્યના તાપથી (આમળ) રસ થાયછે. પાણી અને અગ્નીથી (ક્ષાર) રસ થાયછે. આકાશ અને વાયુથી (તીખટ) રસ થાયછે. વાયુ અને અગ્નીથી (કડું) રસ થાયછે. પૃથવી અને વાયુથી (તુરટ) રસ થાયછે. એવી રીતે એક ખીલની મદતથી પાંચ અવસ્થાનો એક એક જુદો રસ ઉત્તપન થાયછે.

ગુણોજું શ્વરૂપ.

પૃથવીનો જડ ગુણ, પાણીનો સ્નિગ્ધ ગુણ, અગ્નિનો તીક્ષણ ગુણ,

વાયુનો રક્ત ગુણ, આકાશનો હલકો ગુણ, એ પ્રમાણે જુદા જુદા પાંચે વસ્તુમાં છે. તે સાથે ખીજા ગુણ (સાંદ્ર) (મૃદ) (સ્લક્ષ્ણ) ઇતિયાદી ગુણો હોય છે.

વીર્યગુ' રવરૂપ.

વિર્ય પ્રાયશ : એટલે શરીરમાંથી ધાત નીકળીને પાણીને આસરે રહે છે, તેમાં એક (શીતોષ્ણ) અને ખીજા (ઉષ્ણ) એવી રીતે શીતલ, ગર્ભ એ પ્રકારની થઇને ત્રણ ઢેકાણે ધાત અગન્યાત મક અને સોમાતક રહે છે ; પણ શીતોષ્ણ વીર્યને ઢેકાણે ખીજા તરેહની ધાત (સ્નિગ્ધ, રક્ત) વિશદ પિરછલ, મૃદુ, તીક્ષ્ણ, ઇતિયાદી ધાત નીકળી ને રહે છે.

વીપાકગુ' રવરૂપ.

ખોરાક ખાધા પછી તેનો રસ થાય છે તે.

મીસટાત ; રસ ખાંત, શાકર, ગોળ અને ક્ષાર નીમખ ઇત્યાદી નો ખોરાક ખાધાથી રસનો મધુર પાક થાય છે, (આમળ રસ) ખટાસની જાણસનો આમળ પાક થાય છે, તુરી અને તીખાસની, કડવી જાણસનો ખોરાક ખાધાથી તેનો તીક્ષ્ણ પાક થાય છે, એ ત્રણે પાકથી જુદાં જુદાં સ્વરૂપ થાય છે, તેમાં મધુર પાકમાંથી કઠુ થાય છે. આમળ પાકમાંથી પીત્ત થાય છે. તીક્ષ્ણ પાકમાંથી વાયુ થાય છે. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના પાકે કરીને ત્રણ પ્રકારનો કફાદીક દોષ ઉત્તપન્ન થાય છે.

પરલાવગુ' રવરૂપ.

આપડની ખાસીયત અને ગુણ.

આમળા ; રસ, ગુણ, વીર્ય વીપાકાદી ગુણે કરીને સમાન હોય છે, અથવા હલકા વજને છતાં, તેના ગુણે કરીને વાતાદી ત્રણ દોષોનો નાશ કરી છે, તથા (લઘુઅસ્થ રસાદીભી) ગ્રંથમાં સલાક છે તેનો અર્થ—આમળા

હલકા અને કુદ્ર પનસાદીરસે કરીને તેની ખાસીઆત એક સરખી હોવા છતાં પોતાના ગુણે કરી કક, પીત્ત વાયુના ત્રણે રોગને ખેશાડી નાખે છે. એકાદુ ઓષડ એવું હોય છે કે પોતાના ગુણે કરીને અચાટ, અનેક રોગને ખેશાડી નાખે છે. તેનો દાખલો હરયેક માણસ તાવ કે તપત આવતી હોય તેના માથાના ખાલ સાથે સદેવી નામે વન્સપત્તીના મુલીઆં કકત બાંધવાથી જ્વર, તાવ કે તપત આવતી હોયતો દુર થાય, એવી ખાસીઆત તે વન્સપત્તીમાં છે.

રસાદીકનો સવાદ અને ગુણ.

ઓષડના આંગરસનો ગુણ અને તેમાં વીર્ય છે તે વીરો.

ઓષડના કોડે રસ, કોડે ગુણ, કોડે વીર્ય, કોડે વીપાક અને શક્તી એ સર્વે ઓષડને આસરે કરીને રહેલી હોય છે, તે પોતાના ગુણે કરે છે તે જણાવું છું. રસાદીકનો દાખલો ગુણવેળકે ગરોળનો આંગ રસ સવાદે કડવો ઉપલુ ગુણ છતાં પીત્તને સમાવે છે કેમકે કડવાસ અને ઉપલુ હોવાથી; પણ તે તીક્ષ્ણ અને સનીધ ગુણ ધરાવે છે તેથી કક્ટી વૃધી કરે છે. વીર્યનો દાખલો વેલ મૂળ, એરંડ મૂળ, ટેટૂ મૂળ, શીવલુ મૂળ, પાડળ મૂળ એ પાંચ મૂળને બૃહતપંચ મૂળ કહે છે તેનો સવાદ તુરો, કડવો છતાં વાયુને સમાવે છે, કારણ તેમાં ઉપલુ વીર્ય છે તેથી વીપાકનો દાખલો સુંઠ તીક્ષ્ણ છતાં વાયુનો સમન કરે છે, મધુર પાક છે તેથી શક્તીનો પ્રભાવ કરે છે. તે વીથે ઉપલો દાખલો રસ, ગુણ, વીર્ય, વીપાક શરીરનાં બાંધાથી જે થવું નથી તે ઓષડના બળે કરીને થાય છે. તેનો દાખલો એરસાલ જે કુબ્ધ રોગ કક, ખાસી, દમનો નાશ કરે છે કારણ તેમાં વીલક્ષણ શક્તી છે તેથી એ પ્રમાણે ઓષડનો પ્રભાવ વગર ધારવે થાય છે.

વાતાદી દોષની વરદ્ધી, કોષ અને ઉપશમ થવાને રૂપં.

શૂર્યની આલ પ્રમાણે દર વરસની બાર સંઘાતી આવે છે તેની દ

રતુમાં રોગની વૃદ્ધી, પ્રકોપ, ઉપસમનો સંભવ થાય છે, એટલે દર મહીને જે સંક્રાંતી આવે છે તેવા જે મહીને એક રતુ બદલાય છે.

મેષથી વ્રસ્ભ સંક્રાંતી સુધી ગ્રીષ્મ રતુ રહે છે. મીથુનથી કરક સંક્રાંતી સુધી પ્રાવૃટ્ રતુ રહે છે. સિંહથી કન્યા સંક્રાંતી સુધી વર્ષા રતુ રહે છે. તોલાથી વૃસ્ચીક સંક્રાંતી સુધી સદં રતુ રહે છે. ધનથી મકર સંક્રાંતી સુધી હેમત રતુ રહે છે. કુંભથી મીન સંક્રાંતી સુધી વસંત રતુ રહે છે.

રતુના ભેદથી વાતાદી દોષનો સંચય, કોપ, શમન.

ગ્રીષ્મ રતુમાં વાયુનો (સંચય) અંધાણ થયેલાનું શમન થઈ, પ્રાવૃટ્ રતુમાં (પ્રકોપ) ઉછાલો થાય છે. વર્ષા રતુમાં પીત્તનું શમન થઈ, સદં રતુમાં પ્રકોપ થાય છે. હેમત રતુમાં કફનું શમન થઈ, વસંત રતુમાં પ્રકોપ થાય છે. સદં રતુમાં પોતાની મેજે વાયુ સાંત થાય છે. પીત્ત વસંત રતુમાં પોતાની મેજે સાંત થાય છે. તેમજ કફ પ્રાવૃટ્ રતુમાં પોતાની મેજે સાંત થાય છે.

ભોજન, દીકથી રોગનો સંચય, કોપ, શમન.

(વાતાદી દોષ) વાયુના દોષને મળતા ગુણનો (ખોરાક અને સમાન રતુ) એટલે જે પદાર્થનો ખોરાક, વીહાર, અને ભોજનના શેવનથી વાયુના દોષનું (સંચય, પ્રકોપ, ઉપશમ) થાય છે; તથા વાયુના દોષને હટાવનાર (વિપરીત) એટલે વીહાર, ગુરુસ્થિત ગંધાદીક પદાર્થનું શેવન કરવાથી અકાલની વખતે વાયુનાં દોષનો નાશ થાય છે.

૧. (લઘુ રક્ષ) મગ ઇંતિયાદીક શીત પદાર્થ વાયુ ગુણને (સમાન) વધારો કરનાર જાણવા; તથા વીઠાહી, વીક્ષણ, આમળ, આમલી, મરચા, કર્ણ, તેજ ઇંતિયાદી પદાર્થ પીત્ત ગુણને (સમાન) જાણવા. મધુર, સ્નિગ્ધ

ઐટલે દુધ, દહી, ધી, શાકર, ગોળ ઇતિયાદીક પદારથ કક્ર ગુણુને (સમાન) જાણુવા.

વાયુનો કોપ અથવા શમન.

(લગુ યાહાર) ઐટલે જે પદારથ આધાથી જલદી પાચન થઇ જાય છે તે મગ, ચોખ્ખા, ઇતિયાદી જાણુવા. (રક્ષયાહાર) ઐટલે અણાદીક, વટાણા, વાળ, ઇતિયાદીક કોહલ, શોપારી જાણુવી. (મીતયાહાર) ઐટલે જાણુકનો ઝોરાકથી દર વખતે થોડો ઝોરાક ખાવો તે. ચોવી રીતના અભ્યાસથી અથવા (શીતજકાળ) સરંદ વખતમાં અતી સરદી કરનાર પદારથ આધાથી, શરીરે ઘણી મેહનત કરવાથી, દરરોજ સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી, અતીશે કામાતુર રેહવાથી, ધન દોલતકે, બાઈખાંધોના વીયોગ થવાથી, સંસારના માહા દુઃખથી, જાણથી, અતીશે ચીંતાથી, રાત્રે જાગરણુ કરવાથી, શસ્ત્ર કે હથીયારથી ધાયેલ થવાથી, પાંણીમાં ઘણું તરવાથી, આધેલા ઝોરાકનું પાચન બરાબર નહી થવાથી, ધાતુનો ક્ષય થવાથી, ઇતિયાદીક કારણથી વાયુનો પ્રકોપ થાયછે. આગર ઐટલા કારણથી જે (પ્રત્યનીક) ઐટલે વીરૂં, ઉષણ, સિંગધા દીક પદારથના સેવને કરી વાયુનું શાંત થાયછે.

૧. વાયુને બંધાયલા (સંચયની) વખતે સમાન ગુણુનો વીહારાદીક પદારથનું સેવન કરવાથી વાયુનો વધારો થાયછે, અથવા પ્રકોપને વખતે એવા પદારથનું સેવન કરવાથી પ્રકોપ થાયછે, પણ ઉપસમનની વખતે એવા પદારથનું સેવન કરવાથી શમ થાયછે. ૨ ગુરૂ, સિંગધ, ઉષણ ઇતિયાદીક પદારથ વાયુ ગુણુને (વીપરીત) જાણુવા, હટાવનાર ; અથવા વીદાહી, શીત, મધુર, ઇતિયાદી પદારથ પીત ગુણુને વીપરીત જાણુવા; અને કડવા, ઉષણ, રક્ષ, ઇતિયાદીક પદારથ કક્ર ગુણુને વીપરીત જાણુવા.

પીત્તનો કોપ અથવા શમન.

“વીઘ્ણી” અગ્ની ઉત્તપન કરનાર શાંપા, રાઈ, શરસી ઇતિયાદી, “તીક્ષ્ણુ,” મરી, મરચા, પીપર, ઇતિયાદી. “આમળ” ખટાસ ઇતિયાદી, “ઉષ્ણુ” ગરમ પદાર્થોના સેવનથી અથવા અગ્નીનો શુક અત્તીશી લાગવાથી, તડકામાં ખેસવાથી કે ફરવાથી, તડકાં સામૂ નોવાથી અથવા ખપોર પછી ભુખ તરસ મારવાથી, અથવા રાત્રે ઝોરાક ખાધા પછી તેનું પાચન પાછલી રાત્રે થતામાં અટકાવ થવાથી, ઇતિયાદી કારણથી પીત્તનો પ્રકોપ થાયછે; અગર એ કારણ માટે જે પીત્તને વીરોધી (મધુર) ગોળ કે શાકરા દીક પદારથનું સેવન હમેશ્યા ઝોરાક સાથે કરવું હોયતો પીત્તને સમાવે.

કફનો કોપ અને શમ.

મધુર^૧, સ્તિગંધ^૨, શીત^૩, અથવા જડ^૪ પદાર્થના સેવન કરીને અથવા દીવસે નીંદ્રા ક્રીધાથી, અથવા જડરાગની મંદ થયેલી હોય તે ઉપર ભોજન કરવાથી, અથવા પ્રાત્તસકાલે ભોજન કરવાથી, તથા શરીરે મહેનત વધારે કર્યાથી, વગરકામ ખેશી રેહવાથી, ઇતિયાદી કારણથી કફનો પ્રકોપ થાયછે; પણ એવાં કારણોથી જે વિરૂધ, ઊષ્ણુ, રક્ષાદીક પદારથને હમેશા ઝોરાક કે ઓષડમાં સેવન કરવું હોયતો કફનું સમન થાયછે.

૧ ગોળ, શાકર ઇતિયાદી મધુર પદારથ જાણવી. ૨ ધી, મધ ઇતિયાદી સ્તિગંધ પદારથ જાણવી. ૩ કેળના શાંપા અને તેના કેળા તથા ફલ એવા ઇતિયાદી શીત પદાર્થ જાણવા. ૪ બેંશનું દુધ ઇતિયાદી જડ પદારથ જાણવા.

इतिश्री दामोदर सुनु शार्ङ्गधरेण विरचित्तायां संहितायां सूत्रस्थाने
प्रथमखण्डे भेषज्यारव्यानकं नाम द्वितियोध्यायः २

—00—

અધ્યાય ઝીન્નો.

અથનાડી પરીક્ષા.

નાડી પરીક્ષા.

જીવની^૧ સાક્ષીણી એવી ધમણી એટલે હાથ પગના પોહ્યાના મૂળને ડેકાણે નાડી ચાલેછે તેની ગતીથી શરીરનું શુષ્ક દુઃખ પંડીતે જાણવું.^૨

૧ પ્રાણ વાયુનો આક્ષિ ભૂત. ૨ નાડી પરિક્ષા કેઈ વખતે કરવી, અને કેઈ વખતે ન કરવી એ વખત સમજવો.

૧ જીજો અને સરપની રીતે વાકી ચુકી ચાલેછે. ૨ કુર્લીંગ, એટલે કાબર, ગોર, કાગડા, દેડકા, અણ્ણાની ચાલ કુદકા મારવાની હોયછે, તે પ્રમાણે જાણવી. ૩ હંસ પક્ષી, ખજુતરની ચાલ હળવે, એક સરખી હોયછે.

વાયુ, પીત, કફનો કેપ થયાથી નાડીની ગતી.

વાયુનો પ્રકોપનાડી જીજો^૧ અને સરપની ચાલ પ્રમાણે ચાલેછે. પીતનો પ્રકોપ થયાથી નાડી કુર્લીંગ,^૨ કાગડા અને દેડકાની ચાલ પ્રમાણે જાણવી, કફનો પ્રકોપ થયો હોયતો નાડી હંસ^૩ અથવા ખજુતરની ચાલ પ્રમાણે જાણવી.

સન્નીપાત, બે દોશનો કેપ થવાથી નાડીની ગતી.

સન્નીપાત થયાથી નાડી, તીત્તર પક્ષી, લાવા પક્ષી, ગરૂડ પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે ઝરઝર ચાલેછે, અને બે રોગનો સન્નીપાત હોયતો, એક વખત નાડી હલવે હલવે ચાલીને એકદમ ઝરઝર ચાલેછે.

નાડીનું અ સાધ્ય લખણ.

જે માણસની નાડી પોતાના, સ્વસ્થાનથી ખસેલી હોય, અને રહી રહીને ચાલે છે, એવી રીતે નાડીની ગત્તી થયાથી, અથવા બેહુ રોગવાળા માણસને પ્રાણ નાશ કરનાર જાણવી. અગર જે માણસની નાડી ઘણી ક્ષીણ થઈ હોય, અથવા ઘણી શીતલ થઈ હોયતો તેવી નાડી નીસર્યે કરીને પ્રાણનો નાશ કરનાર જાણવી.

તાવ કે જ્વરાદીક ઈતીયાદીકની નાડી.

હરયેક માણસને સામાન્ય જ્વર એટલે હલકા તાવનો કોપ થયાથી તેની નાડી ગરમ થઈ ઝડપથી ચાલે છે, તથા કામાતુર સ્ત્રી કે પુરુષ થયા પછી તેને સંગ કોઈનો ન થવાથી તથા ક્રોધ કે ગુસ્થો આવ્યાથી નાડી ઝડપથી ગરમ થઈને ચાલે છે; પણ હરયેક માણસને ફકર કે ચીંતા, ભય ઉપજ્યાથી અગર હરયેકના શરીરમાં ચીંતા કે ભય દાખલ થવાથી નાડી ક્ષીણ થાય છે. જે માણસની મંદા અગ્ની હોય તથા જેની ધાતુ ક્ષીણ થઈ હોય, તેની નાડી ઘણી મંદ ચાલે છે. જે માણસને લાહી ઉકાલો કે લાહી તપીને તેનો કોપ થયો હોય, તેની નાડી ચાલુ રહીને થોડી કે ઘણી ગરમ હોવા છતાં પથર સરખી જડ થાય છે તથા ગરબવાન સ્ત્રીની નાડી જડ વજનદાર ભારે ચાલે છે.

સુખી માણસની નાડી.

જે માણસની જઠરા અગ્ની પ્રદીપ્ત એટલે ભુખ શારી લાગે, ઝોરાક હજમ જલદી થાય તેની નાડી (હલકી) એટલે રૂના જેવી નર્મ અગર જલદી પણ ચાલે છે, સંતોષી માણસની નાડી સ્થીર છતાં ખળવંત હોય છે, અને જે માણસ ભુખે વ્યાકુળ થયાથી તેની નાડી અંચળ હોય છે, તથા ભોજન કરીને એટલે ઝોરાક પાઈને તૃપ્ત થયેલા માણસની નાડી સ્થીર હોય છે.

હૃદયેકની નાડી જોવાની રીત.

હૃદયેક માણસની નાડી વૈદે જોવી હોયતો રોગીને ઝાડે, પીસાળની હાજતે જઈ આવ્યા પછી તેને સ્વસ્થપણે બેસાડી તેના હાથ પગ સ્થીર રખાવીને પુરુષનો જમણો અને સ્ત્રીનો ડાહબા હાથના આગળા એક હાથમાં વૈદે પકડીને ખીજા હાથે તેના પોહવાની નાડી સ્થીરપણે જોવી.

આમ વાયુનો કોપ હોયતો નાડી ઘણી ભારી થાયછે. ગરબવંતી સ્ત્રીની નાડી ગંભીર અને પુષ્ટ તથા હલકી ચાલેછે. પાણીની તૃપાથી અથવા નીદ્રામાં કે આલસમાં, પડેલા, સૂખી સંતોષી, નીદ્રામાંથી તરતનો ઉઠેલો, કોઈ કારણથી વીચારમાં પડેલો ઈતિયાદી માણસની નાડી સ્થીર ચાલેછે. મળ મૂત્રેથી કે ઝાડા પીસાળની હાજત થયેલા માણસની નાડી તાવ કે જ્વર આવેલા પ્રમાણે ચાલેછે. લોભી કે મદ ઉત્પન્ન થયેલાની નાડી ક્રીંચીત અંચળ ચાલેછે. ઓરી કરનાર માણસની નાડી ત્તીવર, અંચળ, ઝડપથી અને નરમતા ભરેલી ચાલેછે. ઉદ્યોગી તથા મારગે ચાલીને થાક પામેલા માણસની નાડી ગર્ભ થઈ અંચળ ચાલેછે. ભૂત નાડી, (કનીષ્ઠીકા) છેલ્લી આંગળીની નાડી ચાલતી હોયતો ભૂત ઉપદ્રવનો વાયુ જાણવો, ભૂત પીશાચની ખીલકથી અમકેલો હોય તે. (અનામીકા) છેલ્લી આંગળીની પડોશની ખીજીની નાડી ચાલતી હોયતો કુળદેવનો ક્ષોભ જાણવો. (ધમણી) અગ્રુકાના પડોસની આંગળીની નાડી ચાલતી હોયતો જ્વળદેવનો ઉપદ્રવ જાણવો. (મધ્યમે) વચલી આંગળીની નાડી ચાલતી હોયતો દેહ રોગ જાણવો. અજ્જરણની નાડી કાગડા, હંસની આલ પ્રમાણે અને આકાશમાં વાદલાં ચાલેછે તેવી તથા નીદ્રામાં પડેલા માણસના જોવી અથવા કફનો કોપ થયેલા માણસની નાડ જોવી જાણવી. (અશાઘ્ય રત્નીપાત) સખત રત્નીપાત થયેલાની નાડી વારંચવાર ક્ષણમાં તુટી તુટી ને ઝર ઝર તથા લાકડા પ્રમાણે સખત અને સ્થીર તથા વાકી ચુકી, હળવે હળવે ને વરી ઝર ઝર, ઠેકાણે

પડીને, ગરમ ઉણુ હોય, માહરા વેગે ચાલીને તાવ સાથે વ્યાપત થઈને, તીવર, પીંગળા, લાવા પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે, તથા અટકી અટકી ચાલી ને, સ્વસ્થાન છોડીને, ભરમતામાં પડે, સ્વસ્થાને પાછી આવે, એવી નાડી સખત સ્તીપાતવાલા માણસની ચાલે છે. જેની નાડી રહી રહીને ચાલે છે અને અત્તીસે સીત, અને ઘંડી ઘઈ હોય, એકાએક કોહણી સુધી નાડી ગએલી હોય તે નાડી માણસના અંતની જાણુવી. તેમજ (તરજની) અંગુ- ઠાના પડોસની આંગળીની નાડી ચાલવાથી તે પણ માણસના અંતની નાડી જાણુવી. જેની નાડી સ્વસ્થાને ભરમ હોવા છતાં અક પ્રમાણે ફરે છે તથા ભયની નાડી પ્રમાણે ક્ષણમાં અત્તી સુક્ષ્મ ચાલે છે તે અ શાંત્ય જાણુવી. જેની બપોર પછી તાવ જ્વર યુક્ત અને અગ્ની જેવી ગર્મ એવી નાડી ચાલુ થઈ અથવા નાડીની ચાલ જલદી અતી જલદ ચાલતી થઈ તે તે રોગી એક દીવસ પછી મરણુ પામે. અગર જેની નાડી ઘોલકે દમરના અવાજે ચાલતી હોયતો એકે દીવસે મરણુ પામે, અથવા જેની નાડીએ સ્વસ્થાન છોડ્યું તે ત્રણ દીવસે મરણુ પામે. જે નાડી ગર્મ અને શરીર દુરબળ થઈને ઘંડુ અથવા ઘણો તાવ, શરીર ક્ષીણ, નાડીની ગતી મંદ ધતિયાદી હોયતો તે રોગી એ દીવસે મરણુ પામે. ક્ષય રોગ અથવા રાજ ક્ષય રોગ થયા પછી તેની નાડી જલદ અને ગર્મ ચાલે છે અને તેનું મરણુ ખોલ ખોલતા હુશીયારીમાં એકાએક થાય છે.

મૂત્રની પરીખશા.

પ્રાતસકાળે રોગીએ ઉડીને મૂત્રની પેહલી અને છેલ્લી ધાર જવા દેવી અને વચલી ધાર કાચના ગલાશમાં ભરવી, તે સ્થીર થયા પછી તેમાં તેલનાં તેલનું ટીપું ધાસની સલીએ નાખ્યું, તે ટીપુ પડતાજ નીચે જઈને ઉપર આવ્યું અને તેમાં વીંધ દેખાય તથા મૂત્ર કાળૂ કે તાણુસ રંગનું થયું હોય અગર મૂત્રમાં તેલનું ટીપુ પડતાજ મલી ગયું તે તે

રોગ અ સાધ્ય રોગ સપ્ત જાણવો. તેમજ ટીપુ પડતા તેમાં પસરયું તે તેપણુ અ સાધ્ય જાણવું. ટીપુ પડતા તેમજ રહયું તે કષ્ટ સાધ્ય, તજે જ્ઞને બેઠું તે રોગી મરણુ પામે. (વાતા વિક્રય) વાયુનો રોગ હોયતો ટીપુ નાખતાજ પસરે તે અને મૂત્ર રક્ત વરણુ તથા શ્વીતજ નેવું થાયછે. (પીત્ત વિક્રય) પીત્તનો રોગ હોયતો તેલમાં પરપોટા થાયછે; અને મૂત્રનો પીળો રંગ અને ગર્મ હોયછે. (કફ વિક્રય) કફ રોગ હોયતો મૂત્ર સિન્-ગંધ, પાતળું, શ્વેદ રંગનું, ખરફના રંગ નેવું દેખાયછે. સન્નિપાત રોગ વાલાનું મૂત્ર કાળું, લાલ, અને પીલું ત્રણે રંગમાં મળેલુ હોયછે. વાયુ ને પીત્ત બે રોગવાલાનું મૂત્ર ધૂમ્ર વરણુ થાયછે. વાયુ અને કફ વાલાનું મૂત્ર શીણુ યુક્ત હોયછે. ધાતુ અને ઇંદ્રીના રોગવાલાનું મૂત્ર તેલ નેવું હોયછે. વાયુ, કફ, પીત્ત ત્રણે મળેલા રોગનું મૂત્ર કાળું, પીળું, લાલ, શીણુ યુક્ત, પરપોટા યુક્ત, સોના રંગ નેવું દેખાયછે. જે મૂત્ર રવાદાર ધી નેવું થયું હોયતો તે રોગીને જ્ઞનંદર થયેલું જાણવું.

તેલના ટીપાનો આકાર.

હરયેક રોગીના મૂત્રમાં તેલનું ટીપુ નાખ્યા પછી તેનો તરત આ-કાર અમર, પદમ, શંખ, પરણુ, ફળ, પુષ્પ, મણકા; સીંહ, કુતો, હાથી, પોપટ, જનાવર; મણુષ; શસ્ત્ર; સરપ, વાંડરો, પીલાકુ, કુકર, ઇતિયાદીનો આકાર તેલ પસરીને નાખેલા ટીપામાં દેખાય તો તે રોગીનું દુઃખ અ સાધ્ય જાણવું. મૂત્રમાં તેલનું ટીપુ નાખતા પ્રથમ પૂર્વે, પરિચમ કે ઉત્તર દીશ્યા તરફ ટીપુ આકૃતીમાં વધવા લાગ્યાથી રોગી શરો થાય, પણ ટીપુ દક્ષીણ તરફ આકૃતીમાં વધવા લાગ્યાથી રોગી મરણુ પામે. અગ્ની, નૈશ્ત, વાયુ, ઇશાન કોણે જે ટીપુ વધુતો રોગ અસાધ્ય જાણવો.

મળ પરીખશા.

વાયુનો કોષ થયાથી મળ એટલે ઝાડો શીણુ યુક્ત અને રક્ત તથા

ધુન્ન વરણે અને નેમાં ચોઠા પાણી કે છાશ નેવો હોયછે. પીત્તનો કોપ થયાથી ઝાડાનો રંગ લીલા, પીલા ગંધ યુક્ત, કંઠણુ, ઉપણુ એવો હોય છે. કફનો કોપ થયાથી શફ્ટ વરણુ કહક શુકો, પાતળો એવી રીતે હોયછે. વાયુ અને કફનો કોપ થયાથી ઝાડો આર્દ્ર, શ્યામવર્ણુ, સ્વીકાશથી ભરેલા, ચોઠા પાણીનો, ભિજસેજ હોયછે. વાયુ અને પીત્તનો ઝાડો પીંગો, કાળો, આર્દ્ર અને તેમાં ગોટલી બંધાયેલો હોયછે. પીત્ત અને કફનો પીંગો, પાંદુર વરણુનો હોયછે. પીત્ત, વાયુ, કફના ત્રણે રોગનો ઝાડો સફ્ટ, પીંગો, કાળો શીતલ, ગોટલી બંધાયેલો હોયછે. અછરણુ રોગનો ઝાડો દુરગંધીનો શીતલ હોયછે. હાડધગીનો તાવ, જીરણુ જ્વરનો ચોઠા પાણીનો હોયછે. જ્વનનદર રોગનો ઝાડો અત્તીશિ દુરગંધી સફ્ટ રંગનો હોયછે. ક્ષય રોગનો ઝાડો શ્યામવરણુ હોયછે. લોહી ઉકાલાનો ઝાડો પાતળો અને લાલ રંગ નો હોયછે. મરણુ પાગનારનો ઝાડો દુરગંધીનો તાપ્રુસ રંગનો હોવા છતા જરા શફ્ટી ઉપર તથા માંશ નેવો અને શ્યામવરણુ હોયછે. એ પ્રમાણે મળ એટલે ઝાડાની પરીક્ષા જાણવી.

જીભની પરીખશા.

વાયુનો કોપ થયાથી જીભ ખડખડીત છતા ફોટો પડેલી અને પીલી હોયછે, પીત્તનો કોપ થયાથી લાલ છતા તેમાં જુજ શ્યામતા હોયછે. કફનો કોપ થયાથી સફ્ટ વરણુ સ્વીકાશ ભરેલી જીભ હોયછે. જે રોગ મળીને તેનો કોપ હોયતો ઉપર લખેલા જે રોગના લક્ષણુ થાય, ત્રણ રોગ મળીને તેનો કોપ થયોતો જીભને કલાશ, અને કાંટા ભરેલી શુક્રી હોયછે.

અશ્ચી, અત્તીશારનો રોગ હોયતો જીભને મધુરતા હોયછે. પ્રમેા, સંગ્રહણી હોયતો તેની જીભ ધુન્ન વરણુ અને ઉપણુ તથા કપિશ વરણુ હોય છે. વિશ્ફોટક રોગ હોયતો જીભ ખડખડીત કાંટા સરખી છતા તેમાંથી પાણી ગળેછે. મરણુ કાળ નજીક આવેલા રોગીની જીભ ખડખડીત થઈ ખેંચાઈ ગએલી અથવા શીણુ ભરેલી, શુષ્ક, લડડતી હોયછે.

નેત્ર પરીખશા.

વાયુનો કોપ થયાથી નેત્ર રક્ત, ધુન્ન વરણુ, દહા યુક્ત, અંચલ, ઉગ્ર એવી રીતે હોયછે. પીત્તનો કોપ થયાથી નેત્ર પીળા હલદ સરખા, અથવા તાંબુસ વરણુ, દાહયુક્ત અને દીપક જ્વેવાને અસમરથ હોયછે. કફનો કોપ થયાથી નેત્ર સફેદ વરણુ, લોહી વગરની, પાણી ઝરતી, સ્ત્રીકાથ બરેલી, શુષ્ક હોયછે. બે રોગ મળીને તેનો કોપ થયાથી ઉપર લખેલા બેહુ લક્ષણો હોયછે. ત્રણે રોગ મળીને તેનો કોપ થયો હોયતો ઉપર લખેલા ત્રણે લક્ષણો મળેલા હોયછે.

અ સાધ્ય લખશણ.

તે રોગીની એક આંખ તેજહીણુ કાટેલી રહીને બીજી આંખ બંધ હોય તે રોગી એક પોહરે મરણુ પામે, અથવા આંખોના ડોળા તેજહીણુ થઇ ચઢી જાય તે પણ અ સાધ્ય જાણવું. તેની આંખોને ધુજરી છતા ભ્રમીષ્ટ સરખી કે અંચલ, બયંકર અને તેજહીણુ, કૃબણુવરણુ, કાળા રંગની, લાલ રંગની, રક્ત થાયછે, અને મુખનો એહરો બયનકર દેખાયછે તે રોગ અસાધ્ય. આંખો માંહેની કીકી ભ્રમીષ્ટ થઇને આંખો કાટેલી રહેછે તે રોગી એક દીવસમાં મરણુ પામેછે.

સ્વરૂપની પરીખશા.

પ્રાતઃકાળે રોગી પાથે જઈને તેનું સ્વરૂપ જોવું. તે તેજહીણુ, વીચીત્ર, શ્યામવરણુ હોયતો વાતજન્ય વાયુનો કોપ જાણવું. પીત્ત વરણુ મુખ, કીચીત સુજ્વું હોયતો પીત્તનો કોપ જાણવો. કળાહીણુ મુખનો એહરો છતા સ્ત્રીકાથ બરેલો દેખાય, અને આંખોમાં સ્ત્રીકાથ હોયતો તે રોગીને કફનો કોપ જાણવો. કલેબનો કે ફેફસાનો રોગ, ગડ ગુમડા, ગાંઠો, શૂળ, તળ વાયુ, વાય ગોલો, ડંબાનો રોગ, જીવજંતુ, પાણ, કોર. ગાંઠોને હાયેથી દાખી તપાસીને રોગની પરીક્ષા કરવી.

અંક પેહો:

શબ્દ પરીખ.

વાયુનો કોપ હોયતો કંઠમાંથી શબ્દ હ
તો શબ્દ શુરેખ નીકલેછે, કફનો કોપ હોયતો
નીકલેછે ; ખે અથવા ત્રણ રોગ મળીને હોયતે.
રોગના લક્ષણો મળેજા હોયછે.

સ્વપરશ પરીખશા.

વાયુનો કોપ હોયતો શરીર ઉપર હાથ ફેરવ્યાથી
લાસના પાત્રાં નેવું ખડખડીત અને શીતલ હોયછે, ૧.
તો સ્વપરશ કરતા ઉષ્ણ, ગરમ હોયછે, કફનો કોપ હોયતે
અને ચીકણ ભરેલું હોયછે, ખે અથવા ત્રણે રોગ મળીને કે
તો ખે અથવા ત્રણે રોગના લક્ષણો મળીને હોયછે. જે રોગી
સ્વપરશ કર્યાથી ક્ષણમાં શીતલ અને ક્ષણમાં અતી તપ એવી
હોવા છતા તેનું શરીર ઘડી ઘડીમાં ગર્મ અને ઠંડુ થતું હોયતે.
રોગ અ સાધ્ય બાણવો.

સાધ્ય લખશણ.

રોગીને કાયદો થાય તેવા લક્ષણ. મુખ તેજસ્વી, નાડી સમ, સરખ.
સખ્દ કોયલ નેવો, અગ્ની પ્રદીપ, મસ્તકતર, જીભ અને હોટ રતાશ
બરેલા, હાથે, પગના તલીએ, છાતીએ, રહ્યે નીરાત કે ધરદતા, ચીંતા
વગરનું મન, હાથ પગના નખો અને શરીરની શરયે નશોરતાશ બરેલા,
મુગંધીની વસ્તુ ઉપર પ્રેમ હોય એવા લક્ષણ રોગીના હોયતો તે રોગીને
કાયદો થશે.

અસાધ્ય લખશણ.

રોગીને કાયદો થવાની કદાચીત આશ્યા હોય તેના લક્ષણ
અતી તીક્ષણ જ્વર કે તાવ, ખડખડ કરે, નેત્રો, આંખો, નખો, ઘણી

૨૨ સહિતા.

લીલા, સફેદ; હાથે પગે થાંડક, શબ્દ ઊનાકે તેજહીણ, કાંથે ઉતરવાનો અટકાવ, ભર્મ, કાંપ થાય એવા લક્ષણો જે રાગીને પાતી આશ્યા દ્રઢાચીત રાખવી.

૧૭ કાળના લખશણ.

શરીરે પુષ્ટ છતા એકાએક તેનું માથ ગળીને હાડકા પાણુસ એકાએક પુષ્ટ થયેલો હોય; તેની ખુદીમાં ફરક ૭ મહીનામાં મરણ પામે. જે રાગીને રાત્રે દાહ અને ઠ વરોધ, હથું, હાત, પગ, નાકને શીતળતા, મસ્તકમાં લક્ષણો જે રાગને મરણની ધારતી જાણવી.

વૈદને તેડવા જનાર ખેપીઓ.

જે તેડવા જનાર માણુસે; વૈદને સ્થાનકે જઈને પ્રથમ શું શબ્દ તે વીશે વૈદે વીચાર કરવો. તથા તે માણુસ હર્યેક રાગીનો મીત્ર બુકનો સગો હોવો જોઈએ, તેના હાથ, પગ, અને સર્વે આંખો દિણુ ઝિલા, નખળા ન જોઈએ, તથા વૈદને પ્રથમ તેડવા જનાર સર્વે રીતે તળ ખુશીમાં; અથવા સફેદ પોશાકે, ઘોડા ઉપર કે બલદની સવારી કરેલો, સફેદ કુલ તેની પાશે હોય, અથવા તાબે રસ ભરેલો ગેવો તેની પાસે હોય, કે દહીથી ત્રપ થયેલો હોય; અથવા તેનું જગ અરીત્ર વખાવા લાયક હોય, અથવા તેનો વેપાર કે શરીરે ઉત્તમ પ્રકારનો હોય, પીદવાન હોય, તે જે બાજુથી આવેલો હોય તે બાજુથી તેના નાકનો સવાર કે વાયું આજતો હોય, અને બૃહસ્પતીની પૂર્વથી તથા ઉત્તર દશ્યાથી આવેલો હોય, એવા સુભ પ્રકારે વૈદને તેડવા, સુભ દીવસ જોઈ ઉપજા હર્યેક લક્ષણે આવેલો હોયતો, રાગીને જરૂર તે વૈદના જવાથી કાયદો થાય. પણ તે રાગી કે તેની વત્તીથી તેડવા આવનાર દહીણુ દશ્યાથી, કે ઉપર ન લખેલા અસુભ લક્ષણે આવેલો હોયતો, રાગીને કાયદો થતો નથી.

